

Sophia Perennis

Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140

Web Address: javidankherad.ir

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel:+982167238208

Attribution-NonCommercial 4.0 International

(CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS*The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy***Vol. 20, Number 2, autumn and winter 2024, Serial Number 44****Fakhr al-Dīn Al-Razī and Quṭb al-Dīn Al-Razī
on the truth conditions of Affirmative
Metathetic Judgement**

pp. 39-55

DOI: 10.22034/IW.2023.403845.1701

Seyyed Mohammad Ali Hodjati*

Abstract

According to Fakhr al-Dīn Al-Razī the existence of a subject in true affirmative metathetic judgment is not necessary and, hence, the rule of far'iyah- Predicating [or attributing] something [i.e., predicate] to something [i.e., subject] is subordinate to the realization [or existence] of the thing of which is predicated [i.e., the subject]- confronts a challenge. By appealing to the difference in truth conditions of affirmative and negative judgments, Quṭb al-Dīn Al-Razī criticizes Fakhr's view. According to Quṭb, Fakhr's argument rests on the

---

* Associate Professor, dept. of Philosophy. Tarbiat Modares University. E-mail: hojatima@modares.ac.ir
Recived date: 24/6/2023

Accepted date: 31/7/2023

doctrine that “The subject in a proposition should have the predicate or its negation”. Quṭb, however, has another doctrine, although he does not mention it explicitly; i.e., “The subject in a proposition should have the predicate or should not have the predicate”. Logically, different consequences result since different doctrines are considered. In this paper, the differences between Fakhr and Quṭb’s views concerning the truth conditions of affirmative metathetic and some of their consequences are examined.

Keywords: metathetic predicate, nonexistence subject, Fakhr al-Dīn Al-Razī, Quṭb al-Dīn Al-Razī, the rule of negating predicate.

Extended Abstract

In dividing different types of judgments, according to the Aristotelian tradition, three judgments are considered: affirmative with a determined predicate (mūjiba muḥaṣṣala); negative with a determined predicate (sālība muḥaṣṣala); affirmative with an undetermined predicate (= metathetic judgment or Mūjiba ma’dūla). In determined affirmative judgment, a positive predicate is attributed to the subject, such as “Aristotle is a philosopher”. In determined negative judgment, a positive predicate is denied being attributed to the subject (i.e., the copula is rejected or denied), such as “Aristotle is not a painter”. In metathetic judgment, a non-positive predicate is attributed to the subject, such as “Aristotle is a non-painter”. The content of a determined negative judgment is the same as (or similar to) the content of a metathetic judgment with the difference that the relation between the subject and the predicate in negative judgment is denied while in affirmative metathetic judgment, the relation is approved, although the predicate, in this case, isn’t positive. On the other hand, from Aristotle onward, truth conditions for these different kinds of judgments have been posed - which are accepted by the majority of Islamic logicians: in true affirmative judgment, to attribute the positive or metathetic predicate to the subject, the subject must exist (or be realized). This doctrine is called “the rule of far’iyya “in the Islamic tradition. Therefore, the truth of the sentence “Aristotle is a philosopher” or “Aristotle is a non-painter” depends on the existence or realization of Aristotle, himself, so that being a philosopher or non-painter could be attributed to him. The truth condition of “Aristotle is not a painter”, however, is more general, that is, it is true in two cases: Aristotle exists and is not a painter or there isn’t such a person called “Aristotle” and, consequently, he wouldn’t be a painter. This latter case is called “the rule of sālība bi-intifā’ al-mawḍū’” in Islamic tradition. Among Islamic logicians, however, there is a view posed by Fakhr al-Dīn Al-Razī which is opposite to the orthodox view. He doesn’t necessitate the application of the former rule to the metathetic judgments, that is, a metathetic judgment may have a non-existent subject and still be true. One of the reasons he gives is that suppose the statement “... is non-sighted” has a non-existent subject. If it is true then his claim is approved. And if it is false then the statement “... is sighted” is true since one of the contradictory predicates should be attributed to the subject. However, the

predicating of a positive property to a non-existent subject is impossible and if, contrary to our expectation, it is permissible then attributing a non-positive property to a non-existent subject is preferable and again the claim is approved. In response to Fakhr, Quṭb al- Dīn al-Rāzī, in his commentary on al-Maṭāli‘ al-anwār fi al-Mantiq, says that although one of the contradictory properties may be attributed to the subject of a statement, however, here the contradiction of “non-sighted” isn’t “sighted”; it is “not non-sighted” since the contradiction of a thing is its denial (or negation) and here what we have at hand is “non-sighted”; so to get its contradiction we should put a negative particle in front of it. In other words, Quṭb is saying that the contradiction of an affirmative metathetic statement is a negative metathetic statement, not a determined affirmative statement. On the other hand, as was mentioned, the truth condition of negative statements is more general than the affirmative ones and they can be true even though having a non-existent subject. In short, Quṭb claims that the two negative particles, i.e., “non” and “not” belong to different words: the former belongs to the predicate and the latter to the copula. He claims that the consequence of Fakhr’s claim is that two affirmative statements are contradictory which is not acceptable by logicians. In traditional logic two statements “A is non-B” and “A is not B” have “the relation of negating the predicate” (the rule of naqd al-maḥmūl). When the subject does exist these statements are equivalent and there is agreement between Fakhr and Quṭb. However, when the subject is empty disagreement arises: Fakhr still claims that they are equivalent; however, Quṭb claims that they are not equivalent since the negative statement is true and the affirmative metathetic statement is false. In sum, it seems, Quṭb’s views are more logical and coherent with the orthodox view than Fakhr’s.

References

- ARISTOTLE, *Categories and De Interpretatione*, Translated with Notes by J. L. ACKRILL, CLARENDON PRESS · OXFORD, 1963 (reprinted 2002)
- Al-Rāzī Fakhr al-Dīn, *Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt*, The Association of Cultural Works and Celebrities.
- Al-Rāzī Fakhr al-Dīn, *Mantiq al-Mulakhkhaṣ*, Imām Sādiq University, 1381(SH)
- Al-Rāzī Quṭb al- Dīn, *Sharḥ al-Maṭāli‘ al-anwār fi al-Mantiq*, Katbī Najafī Pub.

این مقاله دارای درجه

علمی-پژوهشی است

مجله علمی جاویدان خرد، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صفحات ۳۹-۵۵

شرایط صدق موجه معدولةالمحمول نزد فخر رازی و قطب رازی

سید محمدعلی حجتی*

چکیده

فخرالدین رازی در مورد شرط صدق موجه معدولةالمحمول این را مطرح می‌کند که وجود موضوع لازم نیست و بدین ترتیب "قاعده فرعیه" - ثبوت شیء لشیء فرع لثبوت المثبت له - دچار چالش می‌شود. قطب الدین رازی با توسل به تفاوت در شرایط صدق موجه و سالبه سعی در پاسخ به فخر رازی دارد. بنا به تعبیر قطب رازی مبنای استدلال فخر رازی آن است که «موضوع قضیه ممتنع است که از اتصاف به محمول یا نقیض محمول خالی باشد». اما شخص قطب رازی مبنای دیگری دارد، اگرچه به آن تصریح نکرده است، یعنی «موضوع قضیه ممتنع است که خالی باشد از اتصاف به محمول یا عدم اتصاف به محمول». منطقی است که به لحاظ اختلاف در دو مبنا نتایج یا لوازم متفاوتی حاصل شود. در این مقاله به تبیین تفاوت آراء فخر رازی و قطب رازی در مورد شرایط صدق موجه معدولةالمحمول و بعضی از پیامدهای این اختلاف پرداخته شده است.

* دانشیار گروه فلسفه دانشگاه تربیت مدرس. رایانامه: hojatima@modares.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۳

کلیدواژه‌ها: معدولةالمحمول، موضوع معدوم، فخر رازی، قطب رازی، قاعده نقض المحمول.

مقدمه

تقسیم‌بندی قضیه به موجهه محصله و سالبه محصله و موجهه معدولةالمحمول از تقسیمات مشهوری است که منشأ آن را در آثار ارسطو از جمله کتاب *العبارة* و مقولات می‌توان دید. منظور از ایجاب آن است که محمول - چه به صورت محصل و چه معدوله - به موضوع قضیه نسبت داده شود و در مقابل، قضیه سالبه آن است که نسبت مذکور سلب شود و به تعبیر دیگر سلب نسبت شود. اگر محمول مقید به قیود سلبی نباشد به آن محصل گفته می‌شود و در غیر این صورت معدوله است. در معدوله محمولی که به نحوی سلب شده است و مقید به قیود سلبی است در واقع به موضوع نسبت داده می‌شود و به تعبیر دیگر نسبت سلب واقع می‌شود یعنی امری سلبی به موضوع قضیه نسبت داده می‌شود. به همین دلیل وقتی در ترجمه آثار منطقی ارسطو به زبان عربی منطق‌دانان چنین وضع کردند که از ضمائر «هو» و «هی» و امثال آنها به منزله رابط در جمله استفاده شود توافق بر این شد که اگر ادات ربط قبل از ادات سلب بیان شود آن قضیه معدولةالمحمول تلقی شود، مانند «زید هو لابسیر» و اگر ادات سلب قبل از ادات رابط بیان شود قضیه سالبه محصله است مانند «زید لیس هو بصیر».

نکته قابل توجه این است که شرایط صدق سالبه محصله در مقایسه با موجهه معدولةالمحمول متفاوت است یعنی اولی اعم از دومی است: وقتی گفته می‌شود «زید بینا نیست» این جمله در دو صورت می‌تواند صادق باشد: وقتی که زید موجود است و بینا نیست و دیگر اینکه به طور کلی فردی به نام زید موجود نباشد و در نتیجه بینا هم نخواهد بود. بنابراین، صدق قضیه سالبه محصله گاه به این است که موضوع موجود باشد ولی صفت محمول را نداشته باشد و گاه نیز به این است که اصلاً موضوعی موجود نباشد و در نتیجه صفت محمول را هم نخواهد داشت. به این حالت دوم در میان منطق‌دانان «سالبه به انتفاء موضوع» گفته می‌شود. اما در مورد قضیه موجهه معدولةالمحمول مانند «زید نابینا است» این گونه است که صدقش فقط یک حالت دارد یعنی وقتی که موضوع موجود باشد و متصف به محمول سلبی شود؛ یعنی در این مثال زید موجود باشد و نابینا باشد. دلیل این امر قاعده‌ای است که نزد منطق‌دانان به «قاعده فرعی» معروف شده است یعنی «ثبوت شیء لشیء فرع لثبوت المثبت له» یعنی اگر

چیزی قرار باشد به چیز دیگری نسبت داده شود این متفرع بر آن است که آن چیز دیگر تحقق داشته باشد. یعنی اگر تحقق نداشت نمی‌توان چیزی را به آن نسبت داد و البته این قاعده در جملات ایجابی کارایی دارد؛ جایی که قرار است محمول چه به گونه محصله و چه به گونه معدوله به موضوع نسبت داده شود. البته این دو قاعده نه با همین عناوین ولی محتوای آنها در آثار منطقی ارسطو قابل ملاحظه است. مثلاً قاعده فرعیه تلویحاً در این کلام ارسطو قابل مشاهده است:

... 'Socrates is well' being contrary to 'Socrates is sick'. Yet not even with these is it necessary always for one to be true and the other false. For if Socrates exists one will be true and one false, but if he does not both will be false; neither 'Socrates is sick' nor 'Socrates is well' will be true if Socrates himself does not exist at all. (Categories, 13b12)

ترجمه:

... «سقراط سالم است» متضاد است با «سقراط مریض است». در عین حال حتی در این موارد همیشه لازم نیست یکی صادق و دیگری کاذب باشد. زیرا اگر سقراط موجود باشد در این صورت یکی صادق و دیگری کاذب خواهد بود؛ اما، اگر موجود نباشد هر دو کاذب‌اند؛ نه «سقراط مریض است» و نه «سقراط سالم است» صادق نیستند اگر خود سقراط اصلاً موجود نباشد.

و در ادامه همان متن اشاره به قاعده سالبه به انتفاء موضوع را نیز ملاحظه می‌کنیم:

...for if he does not exist 'he is sick' is false but 'he is not sick' true. (ibid)

ترجمه:

... زیرا اگر او [سقراط] موجود نباشد در این صورت «او مریض است» کاذب است اما «او مریض نیست» صادق است.

در متن زیر از «کتاب العبارة» ارغنون ارسطو اقوالی را ملاحظه می‌کنیم که اشاره دارند به اینکه از محتوای ایجابی به صورت معدوله می‌توان صدق محتوای سلبی را نتیجه گرفت ولی برعکس آن می‌تواند رخ ندهد به همان دلیلی که در بالا ذکر شد یعنی شرایط صدق سالبه اعم است از موجبه.

... 'No man is just' follows from 'every man is not-just', while the opposite of this, 'not every man is not-just', follows from 'some man is just' (for there must be one). It is clear too that, with regard to

particulars, if it is true when asked something, to deny it, it is true also to affirm something. For instance: 'Is Socrates wise? No. Then Socrates is not-wise.' With universals, on the other hand, the corresponding affirmation is not true, but the negation is true. For instance: 'Is every man wise? No. Then every man is not-wise.' This is false, but 'then not every man is wise' is true ... (De Interpretatione, 20a16)

ترجمه:

... «هیچ انسانی عادل نیست» از «هر انسانی غیر عادل است» نتیجه می‌شود، در حالی که متعارض آن [یعنی] «چنین نیست که هر انسانی غیر عادل است» از «بعضی انسانها عادل‌اند» نتیجه می‌شود (زیرا باید یک انسان موجود باشد). نیز واضح است، در مورد جمله شخصیه، اگر درست باشد پرسش از چیزی به صورت سلبی پاسخ داده شود به صورت ایجابی هم درست خواهد بود [زیرا فرض بر این است که موضوع در جمله شخصیه موجود است]. مثلاً: «آیا سقراط حکیم است؟ خیر. پس سقراط غیر حکیم است». از طرف دیگر، در مورد جملات کلی، جمله موجهه متناظر [با سالبه] درست نیست، ولی سالبه درست است [چون ممکن است صدق‌اش با سالبه به انتفاء موضوع باشد]. مثلاً: «آیا هر انسانی حکیم است؟ خیر. پس هر انسانی غیر حکیم است» این نتیجه کاذب است، اما «پس چنین نیست که هر انسانی حکیم است» صادق است... آنچه که در رابطه با تلازم سالبه محصله با موجهه معدوله گفته شد نظر اکثریت منطقدانان است. اما به نظر می‌رسد فخرالدین رازی نظر دیگری دارد.

فخرالدین رازی

تحلیل وی از قضیه موجهه معدولةالمحمول در کتاب *الملخص* به گونه‌ای است که شرایط صدق این نوع از قضایا را همچون سالبه محصله می‌داند. به تعبیر دیگر، موجود بودن موضوع را در قضیه معدولةالمحمول لازم نمی‌بیند، یعنی معتقد است که موضوع قضیه موجهه معدولةالمحمول می‌تواند امری عدمی باشد و به تعبیر دیگر، قاعده فرعی می‌تواند در این مورد اجرا نشود. کلام وی در صفحه ۱۳۶ از «*منطق الملخص*» بدین گونه است:

واعلم أنّ الناس ذكروا فرقين آخرين بين الموجبة المعدولة و السالبة البسيطة:
فالسلب يصح من المعدوم، و الإيجاب المعدول لا يصح إلا على الموجود. و
اعلم أنّ هذا الفرق فرق بالنظر لا إلى ماهيتهما، بل إلى حكميهما اللذين لا

یعرفان إلا بعد معرفة ماهية الإيجاب المعدول و السلب البسيط، و مع ذلك ففي كل واحدة من المقدمتين شك:

أما الأولى، فهو أنهم إن عنوا بقولهم «السلب يصح عن المعدوم» أن السلب يصح عما يكون معدوما في الخارج و في الذهن معا، فهو باطل. لأن ما لا يكون في الذهن لا يكون معلوما و ما لا يكون معلوما يستحيل الحكم عليه بالسلب و الإيجاب. و إن عنوا به أن السلب يصح عن المعدوم في الخارج إذا كان موجودا في الذهن، فهذا لا يظهر الفرق بينه و بين الإيجاب. لأن الإيجاب يصح أيضا على المعدوم في الخارج إذا كان موجودا في الذهن، لأن الإيجاب هو حكم الذهن بنسبة أمر إلى أمر، و معلوم أن هذا الحكم لا يتوقف على وجود المحكوم عليه و المحكوم به في الخارج.

أما الثانية، و هو أن الإيجاب المعدول لا يصح إلا على موضوع موجود، ففيها شك، لأننا إذا قلنا «زيد هو غير بصير» فالمحمول بالحقيقة هو العدم المخصوص، أعني عدم البصر، لكنه لما لم يمكن الإشارة إلى العدم المخصوص إلا بذكر الإيجاب الذي في مقابله، لا جرم ذكرنا ذلك الإيجاب لنتمكّن بواسطته من الإشارة إلى العدم المخصوص الذي أردنا حمله و إذا كان المحمول بالحقيقة العدم، فنقول: العدم لا يقتضي محلا ثابتا. أما أولا، فلأن ذلك العدم يصير موصوفا بأنه ثابت لذلك الموضوع الموجود، فلو كان الإثبات يقتضي موصوفا موجودا لزم التناقض. أما ثانيا، فلأن الموضوع المعدوم، إما أن يصدق عليه عدم المحمولات الوجودية، أو لا يصدق.

فإن كان الأول لم يكن عدم الصفة مقتضيا وجود الموصوف و هو المطلوب. و إن كان الثاني و جب أن يصدق عليه وجود تلك المحمولات فيلزم اتصاف المعدوم بالصفة الموجودة و هو محال. و بتقدير تسليمه فهو يناقض أصل الكلام.

ترجمه:

و بدان که منطقیون دو تفاوت دیگر را بین موجبه معدوله و سالبه محصله بیان کرده‌اند: سلب از چیزی که معدوم است صحیح است ولی موجبه معدوله فقط بر چیز موجود صحیح است که حکم شود. بدان که این تفاوت ناشی از تفاوت دیدگاه است نه به لحاظ ماهیت این دو قضیه، بلکه معطوف است به احکام آنها که آن هم شناخته نمی‌شود مگر بعد از شناخت ماهیت ایجاب عدولی و سلب بسیط. در عین حال در هر دو مقدمه شک وجود دارد:

اما در مقدمه اول، اگر منظورشان از اینکه «حکم سلبی بر معدوم صحیح است» آن است که سلب از چیزی که در خارج و در ذهن موجود نیست صحیح است که این سخن باطلی است. زیرا چیزی که در ذهن نباشد معلوم نیست و چیزی هم که معلوم نیست حکم سلبی یا ایجابی در موردش محال است. و اگر منظورشان آن است که حکم سلبی از چیزی که در خارج معدوم است ولی در ذهن موجود است صحیح است، در این صورت فرقی بین سالبه و معدوله پدید نمی‌آید. زیرا حکم ایجابی نیز بر چیزی که در خارج معدوم ولی در ذهن موجود است صحیح است؛ زیرا ایجاب عبارت است از حکم کردن ذهن به نسبت امری به امری دیگر و معلوم است که این حکم کردن وابسته به موجودیت محکوم علیه [= موضوع] یا محکوم به [= محمول] در خارج نیست.

اما در مورد مقدمه دوم، یعنی ایجاب عدولی فقط بر موضوع موجود صحیح است، در این هم شک است؛ زیرا وقتی بگوییم «زید هو غیر بصیر» در اینجا محمول امری عدمی است که خاص شده است [مقید به «بصر» شده است] یعنی عدم بصر؛ اما از آنجا که اشاره به عدم مخصوص ممکن نیست مگر با استفاده از لفظ موجهه مقابل آن به‌ناچار آن موجهه را ذکر می‌کنیم تا به واسطه آن قادر باشیم به عدم مخصوص که می‌خواهیم حملش کنیم اشاره کنیم. حال چون حقیقتاً این عدم است که محمول واقع شده است پس می‌گوییم: عدم مقتضی محل ثابتی نیست [= محمول عدمی موضوع وجودی لازم ندارد]. اما اولاً، اگر موضوعش موجود باشد عدم بصیر موصوف می‌شود که برای موضوع موجود ثابت شده و اگر ثابت شدن مقتضی موجود شدن باشد در این صورت تناقض لازم می‌آید [= محمول عدمی متصف به موجودیت شده]. و اما ثانیاً، در مورد موضوع معدوم یا حمل محمول معدوله بر آن صحیح است یا خیر. اگر صحیح باشد پس عدم صفت وجودی مقتضی وجود موضوع نیست که همان مطلوب ماست و اگر صحیح نباشد پس لازم است که محمول وجودی بر آن موضوع معدوم حمل شود و در این صورت لازم می‌آید امر عدمی متصف به امر وجودی شود که محال است و اگر هم محال نباشد اصل ادعا زیر سؤال می‌رود [= ادعا این است که شرایط صدق سالبه بسیطه اعم است از موجهه معدوله].

آخرین استدلال فخر رازی تقریباً در قالب قیاس ذو وجهین است و با استفاده از یک مثال مختصراً بدین گونه است:

اگر محمول «لابصیر» را می‌توان به چیزی معدوم نسبت داد که در این صورت ادعای وی ثابت شده است.

و اگر محمول «لابصیر» را نمی‌توان نسبت داد پس باید «بصیر» را بتوان نسبت داد زیرا از دو محمول متناقض بالاخره یکی را باید بتوان به موضوع نسبت داد.^۱ اما محال است یک امر عدمی صفت محصله داشته باشد؛ اگر هم جایز باشد که محمول «بصیر» - که امری ایجابی است - به موضوع معدوم نسبت داده شود پس به طریق اولی باید جایز باشد که محمول سلبی (یعنی معدوله) را به موضوع معدوم نسبت داد و بار دیگر ادعا ثابت می‌شود.

البته این نیز قابل توجه است که فخرالدین رازی در شرح اشارات (صفحات ۱۵۸ تا ۱۶۰) گفته که قضیه موجبه باید موضوعش موجود باشد و این سخنش مطلق است و می‌تواند شامل موجبه معدوله‌المحمول نیز باشد و به نظر می‌رسد گفتارش با آنچه در المحصل آورده متعارض است. لذا معمولاً شارحین بدین گونه جمع بین دو قول را کرده‌اند که از نظر فخرالدین رازی قضیه موجبه معدوله‌المحمول به نحوی سالبه محصله محسوب می‌شود.

پاسخ قطب‌الدین رازی

قطب‌الدین رازی در شرح المطالع بعد از بیان آخرین استدلال فخررازی به پاسخ آن می‌پردازد (صفحات ۱۴۴ و ۱۴۵). از آنجا که این پاسخ محل اصلی اختلاف قطب رازی و فخر رازی است عین کلام قطب رازی را در اینجا می‌آوریم:

اقول لما اعتبر وجود الموضوع في الإيجاب دون السلب اعترض عليه الإمام في الملخص و قال وجود الموضوع ليس بشرط في الموجبة المعدولة لأن عدم المحمول الوجودي كالأبصير اما ان يصدق على الموضوع المعدوم او لا يصدق فان صدق فقد صدقت الموجبة المعدولة مع عدم الموضوع فلا يكون وجوده شرطا فيها و ان لم يصدق عليه عدم المحمول صدق عليه المحمول و هو البصير لامتناع خلو الموضوع عن النقيضين فيلزم اتصاف المعدوم بالأمر الوجودي و هو محال و بتقدير تسليمه فالمطلقا^۲ حاصل لأنه اذا لم يحتج الايجاب المحصل الى وجود الموضوع فالإيجاب المعدول بطريق الأولى و جوابه انا لا نم انه لو لم يصدق عدم المحمول الوجودي على المعدوم لزم صدق المحمول الوجودي عليه بل اللازم صدق سلب عدم المحمول عليه فان نقيض الموجبة ليس موجبة بل سالبة و السالبة المعدولة اعم من الموجبة المحصلة فلا يلزم من صدقها صدقها.

ترجمه:

از آنجا که موجود بودن موضوع در قضایای ایجابی و نه سلبی لازم شمرده شده است امام فخر رازی در کتاب *المالخص* بر این ایده اعتراض کرده و گفته است که در موجه معدوله‌المحمول وجود موضوع شرط نیست زیرا عدم محمول وجودی مانند «لابصیر» یا بر موضوع معدوم صدق می‌کند یا خیر. اگر صدق کند پس قضیه موجه معدوله‌المحمول بدون موجودیت موضوع صادق خواهد بود. پس وجود موضوع شرط در صدق آن نیست. و اگر عدم محمول، صدق بر موضوع نکند پس خود محمول یعنی «بصیر» صدق خواهد کرد زیرا ممتنع است که موضوع قضیه از [اتصاف به] نقیضین خالی باشد. در این صورت لازم می‌آید که موضوع معدوم به یک امر وجودی متصف گردد و این محال است و اگر هم فرض کنیم صحیح باشد باز مطلوب به دست می‌آید زیرا وقتی قضیه موجه محصله وجود موضوع را لازم نداشته باشد قضیه موجه معدوله به طریق اولی وجود موضوع را لازم ندارد. پاسخ به امام فخر این است که مسلم نمی‌دانیم که اگر عدم محمول وجودی بر موضوع معدوم صادق نباشد لازم است که [خود] محمول وجودی صدق بر آن کند؛ بلکه آنچه لازم است این است که سلب عدم محمول بر آن موضوع معدوم صادق باشد. همانا نقیض قضیه موجه، قضیه موجه [دیگر] نیست بلکه قضیه سالبه است و سالبه معدوله [شرایط صدقش] اعم است از موجه محصله. لذا از صدق سالبه صدق موجه لازم نمی‌آید.

تبیین قطب رازی از دیدگاه فخر رازی را مختصراً می‌توان این‌طور بازسازی کرد (فرض کنید برای موضوع معدوم خط گذاشته شود): فرض کنید قضیه «___ لابصیر است» را داشته باشیم. اگر این قضیه صادق باشد ادعای فخر رازی درست خواهد بود. اگر صادق نباشد پس محمول «بصیر» به موضوع اسناد می‌یابد (بر این مبنا که موضوع خالی از دو محمولی که نقض یکدیگرند نیست). در این صورت قضیه «___ بصیر است» صادق خواهد بود و این یعنی موضوع عدمی وصف وجودی را پذیرفته که محال است. حال اگر هم محال نباشد پذیرش وصف (یا محمول) عدمی [یعنی معدوله‌المحمول] نسبت به وصف وجودی (=محصله) برای موضوع عدمی پذیرفتنی‌تر خواهد بود زیرا هم موضوع و هم محمول عدمی‌اند و هماهنگی بیشتری برقرار است. در این صورت باز ادعای فخر ثابت می‌شود. از طرف دیگر، خلاصه پاسخ قطب رازی بدین‌گونه است: قضیه «___ لابصیر است» صادق نیست و نقیض آن صادق است. اما

نقیض آن قضیه « ___ بصیر است » نیست، آن طور که فخر ادعا کرده است؛ بلکه نقیضش می‌شود « ___ لابصیر نیست » یعنی با یک قضیه سلبی روبرو هستیم در حالی که پیشنهاد فخر یک قضیه ایجابی است و این مشکل را دارد که قضیه اصلی و قضیه نقیض هر دو ایجابی‌اند که با اصول منطق و روش ساخت دو قضیه متناقض سازگاری ندارد. وقتی نقیض قضیه‌ای ساخته می‌شود وحدت موضوع و محمول حفظ می‌شود و رابطه تغییر می‌کند. و به تعبیر دیگر اگر نقیض هر چیزی سلب آن است در اینجا قضیه اول این است « ___ لابصیر است » که باید سلب شود یعنی داریم «چنین نیست که ___ لابصیر است» که معادل است با « ___ لابصیر نیست ». یعنی محمول کماکان همان «لابصیر» است. به نظر می‌رسد ادعای فخر آن است که اگر چیزی لابصیر نیست این معادل است با اینکه گفته شود آن چیز بصیر است. اما بنا به دیدگاه قطب رازی قضیه « ___ لابصیر نیست » معادل با قضیه « ___ بصیر است » نیست و اولی، به لحاظ صدق سالبه به انتفاء موضوع در قضایای سالبه، شرایط صدقی اعم از دومی دارد زیرا با موضوع معدوم صادق است ولی دومی با موضوع معدوم صادق نیست.

تحلیل بیشتر از نظر فخر رازی و پاسخ قطب رازی

از نظر قطب رازی مبنای استدلال فخر رازی آن است که «موضوع قضیه لازم است که خالی نباشد از اتصاف به محمول یا نقیض محمول». این مبنا در کلام فخر رازی در کتاب *المحصل* تصریح نشده است ولی ملاحظه کردیم که قطب رازی در شرح *مطالع* آن را با این تعبیر ذکر کرده است: «... لامتناع خلو الموضوع عن النقيضین ...». به نظر می‌رسد قطب رازی این مطلب را همدلانه با فخر رازی ذکر کرده تا صادقانه رأی وی را تبیین نماید و این مبنا نیز مطلق بیان شده به این معنی که موضوع مطلق است خواه موجود باشد خواه معدوم. بدین ترتیب، می‌توان سیر استدلال فخر رازی را این طور بازنویسی کرد: ۱- محمول‌های «بصیر» و «لابصیر» نقیض یکدیگرند. ۲- اگر «___ لابصیر است» کاذب باشد پس ۳- «___ بصیر است» صادق است (بنا بر مبنایی که در بالا ذکر شد). اما قضیه ۳ محال است زیرا موضوع عدمی وصف وجودی را پذیرفته. پس بنا به برهان خلف (یا رفع تالی) نتیجه می‌شود که قضیه ۲ صادق است و این همان ادعای فخر رازی است. از طرف دیگر، اگر قضیه ۳ محال نباشد و صادق باشد باز ادعا ثابت است زیرا وقتی موضوع عدمی بتواند صفت وجودی را بپذیرد به طریق اولی صفت عدمی (یعنی محمول معدوله) را می‌تواند بپذیرد.

در پاسخ قطب رازی نیز چنین روندی را ملاحظه می‌کنیم: ۱- قضیه « ___ لا بصیر است » کاذب است. ۲- نقیض معدوله یعنی «لابصیر» سلب آن است (احتمالاً مبنای قطب رازی این حکم مشهور است که «نقیض کل شیء رفعه [او سلبه]». پس آنچه به دست می‌آید « ___ لیس لا بصیر است » خواهد بود. بنابراین، نقیض قضیه ۱ این قضیه خواهد بود: ۳- چنین نیست که « ___ لا بصیر است ». و این قضیه محال نیست بلکه بنا به قاعده سالبه به انتفاء موضوع صادق است. به نظر می‌رسد در تحلیل قضیه ۲ است که اختلاف فخر رازی و قطب رازی آشکار می‌شود. می‌توان از جانب فخر رازی مسأله را این‌طور تحلیل کرد: می‌پذیریم که نقیض «لابصیر» عبارت باشد از «لیس لا بصیر». اما بنا به قاعده نقض مضاعف (البته اگر در مورد مفاهیم اجرا کنیم) عبارت اخیر معادل «لا لا بصیر» و این یعنی «بصیر» است. پس نهایتاً قضیه « ___ بصیر است » به دست می‌آید که همان معضلاتی را که مطرح شد دارد.

اما از نظر قطب رازی متعلقات ادات سلب «لا» و «لیس» یکی نیست. بر خلاف فخر رازی که متعلق هر دو را محمول می‌داند به نظر قطب رازی «لا» معطوف به محمول «بصیر» است اما «لیس» رابطه در قضیه را نشانه رفته است. به همین دلیل آنچه نهایتاً به دست می‌آید، از نظر قطب رازی، یک قضیه سالبه است یعنی «لیس ___ لا بصیر» [چنین نیست که ___ لا بصیر است] نه یک قضیه موجهه، آن‌گونه که فخر مدعی است، یعنی « ___ بصیر است ». به نظر می‌رسد دلیل منطقی قطب رازی آن است که بالاخره رابطه بین دو قضیه مورد بحث تناقض است و در تناقض اختلاف کیفی بین دو قضیه باید رعایت شود.

در عین حال، فخر رازی یا طرفدارش می‌تواند این دفاع را داشته باشد که مبنایی که قطب رازی بیان کرد - یعنی «... لا متناع خلو الموضوع عن النقیضین ...» - معنایش این است که موضوع قضیه به محمول یا نقیضش متصف شود در حالی که در جواب قطب رازی سلب اتصاف را داریم یعنی «لیس» کل قضیه را سالبه کرده است. اگر مبنایی که قطب رازی برای استدلال فخر رازی پیشنهاد داده است مورد پذیرش خود قطب رازی است پس باید بپذیرد که اگر اسناد «لابصیر» به موضوع معدوم جایز نیست، طبق مبنای فوق، اسناد «بصیر» یا «لیس لا بصیر» یا «لا لا بصیر» باید جایز باشد. و در هر حال آنچه به دست می‌آید قضیه موجهه است نه سالبه. ممکن است قطب رازی یا طرفدارش این پاسخ را داشته باشد که برای اینکه استدلال فخر رازی واضح گردد مبنای فوق مطلق

فرض شد یعنی موضوع اعم است از موجود و معدوم. اما واقعاً این طور نیست: موضوع معدوم نمی‌تواند متصف به صفتی حصولی یا عدولی شود. مثلاً، گفتن «شریک الباری بصیر است» و «شریک الباری لابصیر است» هر دو کاذب است. اما به نظر می‌رسد این‌گونه پاسخ دادن به نحوی مصادره به مطلوب است. ادعای فخر رازی دقیقاً همین است که اشکالی ندارد گفته شود «شریک الباری لابصیر است». لذا به نظر می‌رسد مجادله طرفین مبنایی است و هر یک بر اساس مبنایی که دارد مسأله را تحلیل کرده است و مبنای مشترکی در این بین نیست: بنا به رأی فخر رازی بر مبنای اینکه موضوع قضیه (اعم از اینکه موجود یا معدوم باشد) ممتنع است که از محمول یا نقیضش خالی باشد، و به تعبیر دیگر یا متصف به محمول می‌شود یا متصف به نقض محمول می‌شود، نتیجه این می‌شود که، مثلاً، اگر «شریک الباری لابصیر است» کاذب باشد پس قضیه «شریک الباری بصیر است» یا قضیه «شریک الباری لا لابصیر است (یا... لیس لابصیر است)» صادق باشد که محال است و اگر هم محال نباشد به طریق اولی قضیه «شریک الباری لابصیر است» صادق خواهد بود. اما به نظر می‌رسد مبنای دیدگاه قطب رازی چیز دیگری است: موضوع قضیه یا به محمولی (اعم از محصله یا معدوله) متصف می‌شود یا متصف نمی‌شود. در این صورت اگر موضوع جمله معدوم بود اتصافش به محمول معدوله درست نیست یعنی قضیه «شریک الباری لابصیر است» کاذب است [همان‌طور که اتصافش به محمول محصله نیز کاذب است]. از طرف دیگر رابطه تناقض بین قضایا مستلزم این خواهد بود که بگوییم سلب قضیه فوق درست است یعنی «چنین نیست که شریک الباری لابصیر است» صادق خواهد بود. پس ملاحظه می‌کنیم مبنای طرفین در این بحث مثل هم نیست و لذا نتایج مختلفی به بار می‌آورند. البته به نظر می‌رسد هر طرف بنا بر مبنای خود سازگارانه وارد تحلیل شده است. از زاویه‌ای دیگر نیز مسأله قابل بررسی است: ایراد مهمی که قطب رازی به فخر رازی وارد کرده است این است که اگر قضیه، مثلاً، «شریک الباری لابصیر است» کاذب باشد و در نتیجه قضیه «شریک الباری بصیر است» صادق باشد در این صورت رابطه تناقض بین قضایا مخدوش می‌شود: قرار بود دو قضیه نقیض هم باشند در حالی که هر دو موجه هستند. و از طرف دیگر، بنا به قول مشهور بین منطبق‌دانان در تناقض وحدت موضوع و محمول از شروط اساسی است؛ پس نباید محمول تغییر کند و فخر رازی مرتکب این تغییر شده است. از طرف دیگر، نمی‌توان فخر رازی را از جمله افرادی دانست که رابطه تناقض را

قبول نداشته باشد. به همین دلیل به نظر می‌رسد فخر رازی به این نتیجه می‌رسد^۳ که قضیه «شریک الباری لا بصیر است» معادل قضیه سالبه «چنین نیست که شریک الباری بصیر است» است؛ یعنی موجهه معدولةالمحمول را معادل سالبه محصله می‌داند و لذا حکم سالبه به انتفاء موضوع که می‌تواند در شرایط صدق سالبه‌ها لحاظ شود در مورد موجهه معدولةالمحمول نیز جاری می‌داند.

یکی از لوازم اختلاف تحلیل قطب رازی و فخر رازی از شرایط صدق موجهه معدولةالمحمول آن است که از نظر قطب رازی قضیه، مثلاً، «شریک الباری لا بصیر نیست» بنا به سالبه به انتفاء موضوع صادق است در حالی که قضیه «شریک الباری بصیر است» کاذب است. نسبت منطقی این دو قضیه را «رابطه نقض المحمول» می‌گویند. به طور کلی دو جمله «الف لا ب نیست» و «الف ب است» نقض المحمول هستند. اگر موضوع جمله موجود باشد دو جمله معادل منطقی‌اند و شرایط صدق یکسانی دارند و به نظر می‌رسد در این بین اختلافی بین فخر و قطب نیست. اما اگر موضوع معدوم باشد همان‌طور که در کلام قطب رازی تصریح شده است قضیه سالبه صادق ولی قضیه موجهه کاذب است. لذا معادل بودن طرفین در رابطه نقض المحمول مقید به موجودیت موضوع قضیه است. اما به نظر می‌رسد از دیدگاه فخر رازی رابطه نقض المحمول در بعضی موارد دیگر که موضوع معدوم است نیز برقرار است: از آنجایی که وجود موضوع را در موجهه معدولةالمحمول لازم نمی‌بیند از نظر فخر دو جمله «الف لا ب است» و «الف ب نیست»، وقتی که موضوع معدوم باشد شرایط صدق یکسانی دارند. اما باید گفت از آنجا که رأی خاص فخر رازی فقط در مورد موجهه معدولةالمحمول است نه سالبه معدولةالمحمول، در مورد رابطه نقض المحمول بین دو جمله «الف لا ب نیست» و «الف ب است» (وقتی که موضوع معدوم باشد) نمی‌تواند اعلام کند که شرایط صدق یکسانی دارند زیرا اولی به انتفاء موضوع صادق است بر خلاف دومی. پس در مجموع در مورد رابطه نقض المحمول حاصل مقایسه آراء فخر رازی و قطب رازی اینگونه خواهد بود که اگر موضوع موجود باشد اختلافی بین آنها نیست و رابطه را برقرار می‌دانند. اما اگر موضوع معدوم باشد از نظر قطب رازی رابطه برقرار نیست ولی از نظر فخر رازی در جایی که یکی از طرفین موجهه معدولةالمحمول باشد همچنان رابطه برقرار است.

نتیجه‌گیری

فخر رازی استدلالی را اقامه می‌کند تا ثابت کند وجود موضوع در موجهة معدولة‌المحمول لازم نیست، یعنی لزوم قاعده فرعیه را برای این نوع از قضایا استثناء می‌کند. در تبیین این استدلال، قطب رازی مبنایی را به فخر نسبت می‌دهد یعنی «ممتنع است که موضوع قضیه خالی باشد از اتصاف به محمول یا نقیض محمول». و به نظر می‌رسد در ابراز این مبنا مراد از موضوع اعم است از موضوع موجود یا معدوم. بدین ترتیب، اصل سخن فخر رازی این خواهد بود که اگر «لابصیر» بر موضوع معدوم صادق نباشد نقیضش یعنی «بصیر» صادق است که یا محال است یا اگر هم درست باشد که موضوع عدمی وصف وجودی را داشته باشد به طریق اولی وصف عدولی را می‌تواند داشته باشد. از طرف دیگر، با توجه به پاسخی که قطب رازی می‌دهد به نظر می‌رسد، اگرچه تصریح نشده است، که مبنای قطب رازی این است که «ممتنع است که موضوع قضیه خالی باشد از اتصاف به محمول و عدم (یا سلب) اتصاف به محمول». اختلاف دو تعبیر ظریف است: در مبنای فخر رازی در هر دو حال «اتصاف» را داریم. یعنی موضوع قضیه یا باید متصف به محمول شود یا متصف به نقیض محمول شود. به همین دلیل قضایای رقیبی که در استدلال فخر ملاحظه می‌کنیم هر دو موجه‌اند یعنی « ___ لَابصیر است» و « ___ بصیر است». اما در مبنای قطب رازی اتصاف و عدم اتصاف را داریم (نه اتصاف به عدم). بدین ترتیب اگر « ___ لَابصیر است» کاذب باشد «چنین نیست که ___ لَابصیر است» صادق خواهد بود و این جمله به لحاظ سالبه به انتفاء موضوع صادق است و ادعای فخر اثبات نمی‌شود. به تعبیر صوری، مبنای سخن فخر رازی این‌گونه است: «الف (ب یا لاب) است». سپس این مبنا را تفصیل داده و «الف ب است» یا «الف لاب است» را استخراج کرده و ادعایش را پیش برده است. اما مبنای سخن قطب رازی به صورت صوری این‌گونه است: «الف ب است» یا «الف ب نیست» [محمول می‌تواند معدولة نیز باشد یعنی «الف لاب است» یا «الف لاب نیست»] و در واقع مبنای سخن قطب رازی همان قاعده معروف در منطق یعنی طرد شق ثالث است. در مجموع می‌توان گفت به لحاظ مبنایی که قطب رازی پیشنهاد می‌دهد سخن وی مستدل‌تر است و با آراء مشهور از منطق‌دانان هم‌خوانی دارد. در عین حال فخر رازی نیز اگر مبنای سخنش پذیرفته گردد استدلال سازگاران‌های را اقامه کرده است. در عین حال ادعایش لوازمی دارد که در بعضی موارد با قول مشهور سازگاری ندارد. مثلاً، از

نگاه فخر رازی گفتن اینکه «شریک الباری لا بصیر است» صادق است در حالی که قول مشهور آن را کاذب می‌داند همان‌طور که گفتن «شریک الباری بصیر است» را کاذب می‌دانند. همچنین اختلاف دیدگاه یا تحلیل قطب رازی و فخر رازی در مورد شرایط صدق موجهه معدولة در بعضی از روابط منطقی تأثیر گذار است. از جمله اینکه قضایای «الف لاب است» و «الف ب نیست» که رابطه نقض المحمول را دارند از نظر فخر رازی شرایط صدق یکسانی دارند و معادل‌اند ولی از نظر قطب رازی معادل نیستند و شرایط صدق دومی، وقتی با موضوع معدوم مواجه باشیم، از اولی عام‌تر است.

پی‌نوشت‌ها

۱. به این نکته قطب رازی در شرح مطالع (ص ۱۴۴) هنگامی که به نقد کلام فخر پرداخته اشاره کرده است در جایی که می‌گوید: "... لا متناع خلو الموضوع عن التقيضين..." و ظاهراً بحث کلی است و اینکه موضوع موجود است یا خیر مورد التفات نیست و به نظر می‌رسد قطب رازی در تبیین رأی فخر به چنین مبنایی رسیده و به وی نسبت می‌دهد.
۲. به نظر می‌رسد درست آن است که نوشته شده باشد «...فالمطلوب حاصل»
۳. شرح اشارات، صص ۱۵۸-۱۶۰

منابع

- فخر الدین الرازی، شرح الاشارات و التنبيهات، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی،
- فخر الدین الرازی، منطق الملخص، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۱
- قطب الدین الرازی، شرح مطالع الأنوار فی المنطق، انتشارات کتبی نجفی
- ARISTOTLE, *Categories and De Interpretatione*, Translated with Notes by J. L. ACKRILL, CLARENDON PRESS · OXFORD, 1963 (reprinted 2002)